

"Lige saa meget dansch som norsch"

Adelen i Norge på 1500- og 1600-tallet

Av Tor Weidling

Preludium

Norge hadde vært i union med Sverige fra 1319 og flere tiår framover. I 1380 fikk landet kongefelleskap med Danmark. Den unge Olav Håkonsons korte styringstid endte i 1387, men kort tid etter ble dronning Margrete I valgt til riksstyrer i begge landene. Og i 1396 ble Kalmarunionen opprettet.

I unionstiden med Sverige hadde flere ledende svenske stormenn giftet seg norsk, og flere av dem tok også opphold i Norge. Senere i middelalderen kom også stormenn fra andre land hit. Av og til skapte dette motsetninger. I 1420-årene gjorde bøndene i Østfold opprør mot den tyskættede lensherren Herman Moltke. Senere på 1400-tallet kom sønderjyden Hartvig Krummedike til Norge, hvor han giftet seg og dermed naturalisert. Motsetningene mellom Hartvig, og senere sønnen Henrik og andre norske stormenn er mye omtalt i historiebøkene. Andre adelsmenn kom slo seg ned i Norge uten at det ble store konflikter verken med bønder eller innfødte stormenn.

Christian 3. (Det Nationalhistoriske Museum Frederiksborg slot)

Fra slutten av 1400-tallet ble de utenlandske adelsmennene et politisk problem i Norge. Rikets slott skulle være forbeholdt rikets menn, men kongene satt ofte inn utlendinger på slottene. (Årsaken var nok, at kongen da kunne utnevne lojale medhjelpere, som ikke hadde noen egen maktbasis der de kom, og som derfor i stor grad var avhengig av kongens nåde). Enkelte av disse, slik som Henrik Krummedike og Eske Bille kunne påberope seg en viss slektsmessig tilknyt-

ning til Norge, andre kunne ikke det. Mange norske stormenn følte, at dette var både brudd på rikets konstitusjon og at de selv ble tilsidesatt. Motsetningene førte fram til opprørene som erkebiskop Olav Engelbrektsson sto i ledelsen for i 1530-årene. Som kjent endte de med Kristian 3.s makt-overtakelse i 1537 og oppløsningen av det norske riksrådet. I den såkalte Norgesparagrafen i hans danske håndfesting fra 1536 er det sagt, at Norge skulle være "som et ledemod af Danmarks rige".

Et land uten adel?

I forbindelse med forhandlingene om Kristian 2. håndfesting i 1513 erklærte kongen, at han ville gi len og slott i Norge både til norske og danske adelsmenn. Det samme gjaldt utnevnelsen av medlemmer til det norske riksrådet. Dette bruddet med gjeldene konstitusjon begrunnet Kristian med, at den norske adelen på det nærmeste var utdødd, og at adelen ikke var tallrik nok til å fylle stillingene.

Norske historikere har langt på vei vært enige med Kristian 2. i dette synet. De har ment, at den norske adelen enten døde ut eller sank ned i bondestanden etter Svartedøden på midten av 1300-tallet. Den fåtallige adelen, som fantes i Norge etter reformasjonen, bestod av innflyttede dansker, som var et fremmedelement i det norske samfunnet. Det var bare slekta på Austrått som hadde klart å opprettholde sin posisjon ved, at fru Ingjerd fikk giftet sine døtre med innflyttede danske adelsmenn. Den stakkarslige gruppen på 16 adelsmenn som i 1661 undertegnet på den norske arveenevoldsregjeringsakten er ofte blitt dratt fram som en illustrasjon på adelens ubetydelighet og unorskhet.

Christian 2. (Det Nationalhistoriske Museum Frederiksborg slot)

Nyere forskning har utfordret mange sider ved denne oppfatningen. Gjennom omfattende kildestudier og beregninger har man kunnet vise, at adelen slett ikke forsvant etter Svartedøden. Antallet stormenn gikk riktignok ned i senmiddelalderen - i Norge som i mange andre land.

Rett før reformasjonstiden kan det ha vært snakk om kanskje så mye som 100-150 familier. I mange norske bygder satt det slekter, som hevdet adelskap og som ble anerkjent som adelige. Reformasjonen medførte nok, at erkebiskopens sveiner og andre følgesmenn fikk problemer med å opprettholde sine pretensjoner på adelskap. Men også etter 1537 fantes det flere adelige i Norge enn hva mange historikere har regnet med.

På sent 1500-tall og tidlig 1600-tall måtte mange la adelspretensjonene fare. En årsak var nok, at det ble langt vanskeligere for personer i adelens nedre sjikt å få anerkjennelse for sine pretensjoner. Adelskap ble mer eksklusivt, i Norge som andre steder. For slik småadel kunne adelskapet også være en økonomisk belastning. Det var greit å være adelsmann i fredstid. Riktignok var skattefriheten de hadde beskjedne, og sjansen for å få len og stillinger liten. Men så kostet det heller ikke særlig mye å være adelsmann. Men i krig var det annerledes. Da skulle adelen stille med dyrt utstyr. For eksempel ser det ut til, at kravene som ble stilt under Kalkmarkrigen og Keiserkrigen medførte, at mange oppga sine adelige pretensjoner. Vi har også spor av at slottsherren på Bergenhus på denne tiden ryddet opp og fratok flere personer skattefriheten, de hadde hatt for sine setegårder. Man kan ikke komme bort fra antallet adelige, som var bosatt i Norge utover 1600-tallet, var lavt. Men antallet var tross alt omtrent det dobbelte av de 16 som undertegnet i 1661. Ved siden av adel, som var bosatt i Norge, var det dessuten til enhver tid også en del adelsmenn som var i Norge som lensherrer.

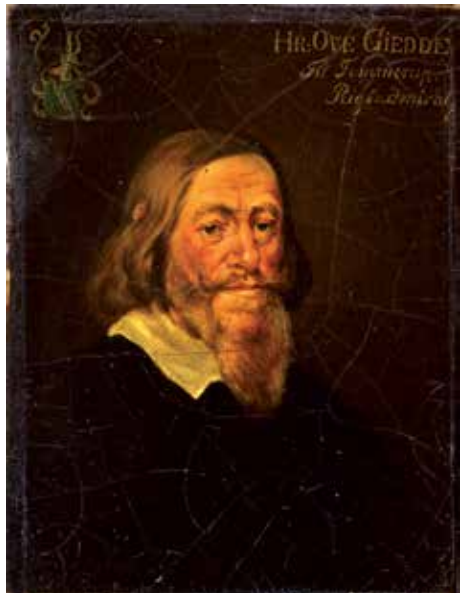

Kalkmarkrigen

Skal man si noe om opphavet til de adelssektene som bodde i Norge etter reformasjonen, så er nok ordet heterogen ganske dekkende. Dette kommer tydelig fram i den norske adels andragende om privilegier, som ble innlevert i forbindelse med Fredrik 3.s hylling 1648. Her skriver den norske adelen, at "vor adelige herkombst befindes lige saa meget dansk som norsk". Adelsmenn kom fra Danmark og giftet seg inn i gamle norske slekter, slik som på Austrått. Men vi finner også menn fra gamle norske slekter, som gifter seg i Danmark. Det var vanlig i Galle-slekta. Men det var ikke bare dansker blant de som kom til Norge. Det kom også folk med annen bakgrunn, enten direkte fra sine opphavsland eller via et kortere opphold i Danmark. Vi finner naturligvis folk med opphav i Holstein, men også representanter for slekter fra ulike steder i det øvrige Tyskland, og fra Livland, Polen, Skottland og Frankrike. Og så må man nevne, at personer fra gamle norske slekter også flyttet til Danmark. Det gjorde flere fra Galle-slekta.

At slekta opprinnelig kom fra et annet land, medførte ikke at adelen, som var bosatt i Norge nødvendigvis følte seg som fremmede der de bodde. Dette poenget kommer også fram i andragendet fra 1648, for der understreker den norske adelen at måtte ha samme mulighet som danske adelsmenn til å få "digniteter, hofvetleen och andet". Blant de som da regner seg som norske, finner man representanter for slekter som Bjelke, Bildt, Akeleye, Lange, Rosenkrantz og Dyre. Selv riksadmiralen Ove Gjedde, som hadde sin setegård ved Kongsberg, skriver under som medlem av den norske adelen og lover å gjøre hans kongelige majestet og "vores federne-land" tro tjeneste på samme måte som de danske adelsmennene gjør.

Ove Gjedde (Det Nationalhistoriske Museum Frederiksborg slot)

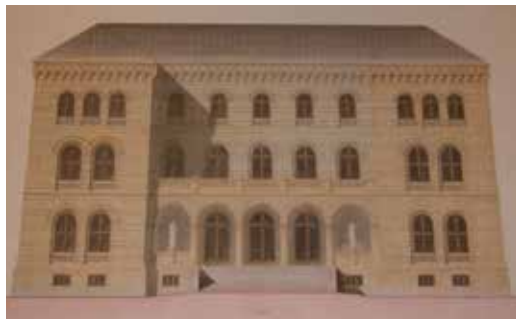

Handel og vandel

Hva bedrev så adelen i Norge? På samme måte som i Danmark, var de aller fleste godseiere. Adelsgodset i Norge var ikke omfattende. Landets samlede mengde jordeiendom, regnet etter landskyldverdi, var kanskje

ikke mer enn en sjettedel av Danmarks. På slutten av perioden var det heller ikke mer enn ca. 10 % av jordeiendommen, som var i adelig eie. Og vel halvparten av dette igjen var eide av adelige, som var bosatt i Danmark. Så adelen som gruppe utgjorde ikke noe kraftfullt jordeieraristokrati, slik som adelen i Danmark gjorde. Men de enkelte personer innenfor den norske adelen kunne være svært aktive i driften av sine eiendommer. Særlig på 1600-tallet var det flere som satset på en større hovedgårdsdrift – gjerne med flere mindre setegårder framfor riktig store jordeiendommer. Og det tilhørende leilendingsgodset forsøkte man å arrondere, slik at man både kunne utnytte leilendingenes arbeidsplikt og få mest mulig ut av adelsstandens skatteprivilegier.

I Norge var de såkalte nye næringene av stor betydning både for bønder og adelsmenn. Fra 1500-tallet fikk trelastnæringen stor betydning i Norge, på 1600-tallet også bergverkene, handel og skipsfart. Alt dette var næringer som i stor grad var rettet inn mot eksport til Nederland og England, slik også viktige deler av tørrfiskproduksjonen i Nord-Norge var. Mye av næringsdriften var basert på, at man disponerte egnede eiendommer. Omtrent alle adelige godseiere, som hadde muligheten for det, deltok i trelastnæringen. Og da skaffet man seg eiendommer som hadde fossefall til sager, skogeiendommer og leilendinger som kunne yte arbeidskraft til hogst, fløting og arbeid ved sagene. På mange adelsgoods fikk man en symbiose mellom tradisjonell agrardrift og ny næringsvirksomhet.

Maleri af det tidlige Fritsø

Et av de best kartlagte eksemplene på norsk godsdrift, gjelder godset til Iver Jensen (Jernskjegg/Baden), sønnen Peder Iversen og Peders sviigersønn Claus Brockenhuus.

Iver Jensen kom fra en slektskrets som Troels Dahlerup har karakterisert som tilhørende den "østdanske laveste lavadel". Hans karriere som norsk godseier begynte i 1536, da han giftet seg med Karen Galle. Noen få år senere slo han seg ned på Fresje eller Fritsø ved Larvik. Da han døde i 1570, etterlot han seg et gods som anslagsvis kunne takseres til 375-400 tønner hartkorn (tn.hk). I norsk sammenheng var han en middelstor godseier, i dansk-norsk sammenheng en liten godseier.

Ved Fresje var det gode betingelser for sagbruksdrift, noe som særlig Peder Iversen klarte å utnytte. Da han døde i 1616, var det 6-7 sager på Fresje. Dessuten brukte han på dette tidspunktet 4-6 sager andre steder i Vestfold og en sag på Eiker. Inntekter fra jord, skog og len ga Peder Iversen anledning til å ekspandere. I 1570 arvet han 40 % av farens gods, ca. 150 tn.hk. Da han døde, etterlot han seg ca. 2.000 tn.hk. i Norge og 900 tn.hk. i Danmark. Han klarte altså nesten å 20-doble godset på drøye 45 år. Og Peder Iversen var dessuten gjeldfri.

*Broholm.
(Claus Brockenhuus til Broholm var
landsdommer på Fyn. red)*

Men gods kunne også gå i oppløsning. Svigersønnen Claus Brockenhuus var bosatt på Fyn. Derfra drev han noen år stor aktivitet på lånemarkedet. Spekulasjonene var dristige, og resultatet dårlig. For en kort tid ekspanderte hans danske gods sterkt. Men omkring 1622 brast boblen, og han måtte avstå gods for å dekke sine forpliktelser. Da han døde i 1646, var Claus Brockenhuus' norske gods mindre enn 40 tn.hk., og godset i Danmark var helt forsvunnet.

Sagbruksdriften var nok den viktigste næringsgrenen for adelen. Men man finner også adelsmenn som hadde bergverk, stampemøller og andre mindre "industrier". Ovennevnte Peder Iversen fikk anlagt en jernovn på Fritzøe. Ove Gjedde eide flere gruver, og var medeier i Kongsberg sølvverk. I 1648 flyttet han til Danmark, men interesserte seg fremdeles for sine norske bergverksinteresser. Sammen med Preben von Ahnen grunnla han Ulefoss jernverk.

Ulefoss jernverk + ovn

En av de mest vellykkede adelsmenn i Norge på 1600-tallet var admiralen Anders Mowat, som drev skipsfart og handel mellom Norge og slektas hjemsted Shetland. Da han døde i 1661, hadde han blitt Vestlandets største godseier.

Godsdrift og næringsvirksomhet kunne gi gode inntekter. Det samme gjorde forleninger. Norske historikere har ofte sagt, at den norske adelen ikke fikk len. Også det er en sannhet med modifikasjoner. De militært viktige slottsenene ble som regel besatt av adelsmenn, som ble sendt opp fra Danmark. En slik person var Peder Hansen (Little) som hadde flere mindre forleninger i Norge, før han fikk Akershus len i 1536. Men Peder Hansen hadde da allerede giftet seg med en av døtrene på Austrått, og var i ferd med å etablere seg som godseier i Norge. I 1540-årene bygde han opp et stort godskompleks og sagbruksimperium rundt hovedgårdene Sem og Fossesholm på Eiker. Så man kan godt si, at det var en norskbosatt adelsmann som var lensherre på Akershus.

Fossesholm

Akershus

Senere var sønnen Hans Pedersen en del år lensherre på Bergenhus. På 1600-tallet var Jens Bjelke lensherre på Bergenhus

fra 1633 til 1641 og sønnen Ove Bjelke fra 1648 til 1660. Mer vanlig var det imidlertid, at adelen i Norge fikk smålen. Også disse kunne gi gode inntekter, selv om de ikke hadde samme militære og politiske betydning som slottslenene. Adelsmenn som flyttet til Norge, kom ofte nettopp fordi de hadde fått et len her. Men av adelsmenn, som var født i Norge i 1630-årene, var det nesten halvparten som på ette eller annet tidspunkt fikk forleninger. De, som var født noen tiår senere, hadde mindre sjanser til å oppnå forleninger. Det skyldes nok delvis, at man rett før 1660 førte en litt annen politikk i København, men hovedårsaken er selvsagt, at etter innføringen av eneveldet i 1660 så forsvant lenene.

Ove Bjelke (Det Nationalhistoriske Museum Frederiksborg slot)

På 1500- og tidlig 1600-tall var det mange av adelsmennene i Norge som gjorde tjeneste i marinen. Men etter hvert som den norske hæren ble utbygd rundt midten av 1600-tallet, ble i stedet offisersstillingene her av stadig større betydning for adelen. Av de 32 norskbosatte adelsmenn, som jeg har funnet i 1661, var det 28 som oppnådde landmilitær stillinger. Av disse gjorde 23 tjeneste i hæren, tre var sjømilitære og to er registrert både med landmilitær og sjømilitær tjeneste. Noen gjorde kun tjeneste i korte perioder i krigstider, men minst halvparten må kunne karakteriseres som profesjonelle heltidsoffiserer. Blant disse kan nevnes oberstene Tønne Huitfeldt, Georg Reichwein, Otte Skade, Fredrik Otto Budde og Christoph Frederik Gersdorff.

Adel i enevoldstidens, grunnlovens og adelslovens Norge

Af Tor Weidling

Forholdene for adelen i Norge var ganske annerledes under eneveldet enn det hadde vært tidligere. Antallet personer fra den gamle adelen var ikke så stort på forhånd. På slutten av det gamle regimet og i de første årene av eneveldet forlot en god del adelsmenn Norge. Framtredende personer som Henrik og Jørgen Bjelke gjorde karriere i Danmark. Enkelte personer gikk i militærtjeneste i utlandet. Andre slekter døde ut eller tapte sitt adelskap, slik som slekten Handingmann. På midten av 1700-tallet var slekten fremdeles eksisterende, men bestod av husmenn som ikke hadde noen adelige pretensjoner.

Men historien om adelen i Norge under eneveldet er ikke bare en historie om utflytting og utdøing. Det dukket etter hvert opp nye personer og slekter. Også under eneveldet kom det innflyttere, som tilhørte den gamle adelen til Norge, slik som generalmajor Caspar Christopher Brockenhuus og andre offiserer. En del fremtredende nordmenn fikk adelsbrev. Det var særlig medlemmer av handelspatrisiatet, som ble brevadel. Som eksempler kan nevnes Nils Wernersen Werenskiold i 1717, Herman Leopoldus Løvenskiold i 1739 og flere personer av slekten Anker i 1778. Rangforordningene fra 1671 og senere ga innehaverne av mange embeter adelig rang.

Foto: Gorm C. Hanberg

Når man i Norge i dag snakker om adel, så tenker man kanskje særlig på personer, som kan smykke seg med titler som grever og baroner og lignende. Bestemmelsene fra 1671 om grevskap og baronier fikk imidlertid ganske begrenset betydning for Norge. Det ble bare opprettet to grevskaper og ett baroni her i landet.

De to grevskapene omfattet omtrent dagens Vestfold fylke. Larvik grevskap ble opprettet 1671 for Ulrik Frederik Gyldenløve. Det omfattet den sydlige delen av Vestfold. Senere var grevskapet eid av slektene Daneskjold-Laurvigen og Ahlefeldt.

Peder Schumaker Griffenfeldt, Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg

I 1673 ble grevskapet Griffenfeldt opprettet for Peder Schumaker Griffenfeldt. Det omfattet midtre og nordre del av Vestfold. Grevskapet ble inndratt etter tre år, og gikk så i noen år under navnet Tønsberg grevskap. I 1683 kom en ny slekt til grevskapet. Det var Gustav Wilhelm Wedel, som dette året kjøpte grevskapet, og året etter ga han det navn Jarlsberg.

Grunnloven av 1814 var utpreget demokratisk for sin tid. De påfølgende Storting fremmet forslag om å avskaffe adelskapet ved lov. Dette falt ikke i god jord hos kong Karl Johan, som tre ganger la ned veto mot den foreslåtte

adelsloven. Men etter tredje gangs vedtak var adelsloven gyldig lov uansett konglig veto. Kongens ønske om å kunne tildele adelskap gjorde, at han rett etter at loven var vedtatt, fremmet forslag om opprettelse av en ny adel. Men forslaget ble avvist av Stortinget.

Grunnloven av 1814 nedla forbud mot opprettelse av nye grevskap, baronier, stamhus eller fideikommissar, samt tildeling av titler som ikke var knyttet til embete. Adelsloven av 1821 la opp til en gradvis avskaffelse av adelige titler, privilegier og forrettigheter i Norge. Adelige, som var født før lovens trådte i kraft, beholdt sin adelige status og titler for sin levetid. Men loven stilte krav om bevisførsel:

§ 6. De øvrige den nuværende Adels privilegier og Forrettigheder skulle, forsaa vidt de ikke stride imod Grundlovens 108 §, vedblive for de Adelsmænd, som for nærværende Tid ere i Besiddelse deraf, og for deres, ved denne Lovs Bekjendtgjørelse, i lovligt Ægteskab fødte Børn, saaledes, at disse fremdeles beholde samme for deres Livstid, saafremt de for næste ordentlige Storthing lovligen bevise deres Adkomst dertil. Efter de Personers Død, som saaledes vedblive i Besiddelse af visse adelige Rettigheder, ophører alt arveligt Adelskab her i Riget.

Det var Stortingets adelskomité som i 1824 gikk gjennom og ga innstilling om de innsendte krav og beviser for adelskap. Stortinget godkjente så 17 krav. Noen av kravene omfattet flere personer. Det var i alt 35 voksne personer, menn og kvinner, som fikk beholde adelskapet. Av disse tilhørte hele ni slekten Wedel-Jarlsberg. Dertil kom ca. 45 barn, som var født før loven ble kunngjort. Av hovedpersonene var det Sophie Frederiche Antoinette komtesse Wedel-Jarlsberg som kom til å leve lengst, til 1892. Av barna var det Julie Elise de Schouboe som ble lengstlevende - til 1911. Adelskomiteen hadde bare underkjent to krav. Men det var nok en god del personer som hadde kunnet blitt godkjent, hvis de bare hadde fremmet krav.

Ser vi nærmere på mennene som forsvarte sitt adelskap i 1824, så er det tydelig, at dette er en gruppe som har nærheten til statsmakten. Her er en hoffmarskalk og to statsråder. Videre finner vi anslagsvis ni sivilembetsmenn, hvorav to stiftamtmenn og to amtmenn. Gruppen med offiserer var like stor. Det er bare ett par menn som entydig tilhørte handelspatrisiatet – begge innefor familien Anker.

Historikeren og juristen Jens Christian Berg beregnet i 1823, at det fantes 25 adelige setegårder i Norge, hvorav 13 lå i Smålenene – nåværende Østfold fylke. Men selv i herregårdsfylket Østfold var mange av setegårdene eid av

personer som ikke uten videre kunne hevde adelskap. En av setegårdene – Os – var faktisk eid av Fredrikshald by. Men det er også påfallende at fram-tredende adelsmenn som Jens Werenskiold til Kjølborg og Marcus Gjøe Rosenkrantz til Hafslund ikke krevde anerkjennelse av sitt adelskap i 1824. Heller ikke Mathias Otto Leth Sommerhielm til Tomb syntes det verdt anstrengelsen å forsvare slektens adelsbrev.

Rosendal baroni

Både oversikten over yrkesbetegnelser og opplysningene om setegårdene gir et ganske entydig inntrykk av, at adelen i Norge 1824 hadde lite preg av å være en godseierstand. Den mest rendyrkede godseier av format var nok baron Christian Hendrich Hoff-Rosencrone. Som innehaver av Rosendal baroni hadde han både tre setegårder og et tilhørende bondegods som omfattet flere hundre leilendingsbruk.

På mange måter er Jarlsberg og slekta Wedel-Jarlsberg unike. Hovedhuset på Jarlsberg hovedgård er et av Norges mest staselige bygg i privat eie. Her lå den gamle kongsgården og lensherrerresidensen Sem. Etter en brann ble Jarlsberg hovedgård reist i 1699. I 1812 ble

det bygget utvidet og fikk empirestil – slik det fremdeles er i dag. Det er ikke rart, at Jarlsberg fikk et eget bind i serien med riksantikvarens serie Norges minnesmerker. Like unikt er det selvfølgelig at hovedgården fremdeles er eid av etterkommere etter Gustav Wilhelm Wedel. Dette er en slekt som har fostret mange betydningsfulle personer. Gustav Wilhelm selv var feltmar-

skalk og i mange år kommanderende general i Norge, en stilling som flere av hans etterkommere også besatt.

Herman WJ malet af Asta Nørregaard 1800

Grev Herman er kanskje den som flest har hørt om. Hans store innsats for å skaffe korn til Norge under Napoleonskrigen er vel kjent. Det samme er hans arbeid for å opprette en norsk-svensk union i årene før 1814, deltakelsen på Riksforsamlingen på Eidsvoll og arbeidet for å gjenoppbygge

landets økonomi, mens han var sjef for Finansdepartementet fram til 1822. Fra 1836 var han stattholder i Norge, og klarte å forsone kongen, statsminister Løvenskiold og Stortinget. Dagens eier av Jarlsberg har ikke samme offentlige posisjon som mange av sine forfedre. Men han forvalter en av Norges største jordbrukseiendommer, et praktfullt hovedhus og en lang historisk kontinuitet.

Aage Danneskiold-Samsøs bordtelefon - eller nok nærmere hans fars - Ordenskansler og Rigsdagsmedlem C.F. Danneskiold-Samsøe fik installeret telefon, og denne telefon, den sjældne model "Symaskinen" som den kaldes, står dernede endnu - på gangen til riddersalen.

Telefonnummeret var Konradsfeld 56 og godskontoret hadde Konradsfeld 32. Konradsfeld var centralen, altså svarende til "palæ"

og "minerva" etc. Pudsigt nok er disse numre rent faktisk - med tidernes tilføjelser - de samme. 56 er slottets og 32 er godskontorets - dog med de lokale numre foran (563260 - og så de nævnte to cifre).

